

“NEODVISNA SLOVENIJA DO KONCA LETA 1964!” KRITIKA POLOŽAJA SLOVENIJE V JUGOSLAVIJI IN ZGODNJE IDEJE O SAMOSTOJNOSTI

Avtor v prispevku obravnava vznik zgodnjih idej o samostojnosti Republike Slovenije na začetku 60. let, ki so se istočasno, a ločeno pojavile v Sloveniji (mariborsko dijaško-šudentsko Slovensko osvobodilno gibanje) in zamejstvu (tržaški Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo). Povezuje jih s pojavom ekonomske in politične krize v Jugoslaviji, ki je v tem času prvič po drugi svetovni vojni (tudi javno) odprla nacionalno vprašanje in problem relacije federalizem-centralizem v jugoslovanskem ekonomskem sistemu. Ravno od tod so namreč izhajali argumenti pristašev slovenske samostojnosti, ki so videli bistvo problema v ekonomskem izkoriščanju Slovenije znotraj nerazvite Jugoslavije in edini učinkovit odgovor v osamosvojitvi.

Ključne besede: Jugoslavija, Slovenija, federalizem, Slovensko osvobodilno gibanje, Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo

Razvoj dogodkov v Jugoslaviji od sredine 50. let je bil za politično vodstvo s Titom na čelu, ki je bil v tem času prezaposlen z zunanjepolitičnim delovanjem, tuje opazovalce in tudi širše množice znak, da so napetosti in nasprotja, sicer tleče pod površjem ves povojni čas, počasi začele uhajati izpod pokrova oslabiljenega partijskega monolita. V jedru teh nasprotij sta bila predvsem dva medsebojno povezana elementa in sicer ekonomski in nacionalni položaj posameznih republik (narodov) v Jugoslaviji. Glede slednjega so partijski voditelji domnevali, da je dokončno rešeno in da so temelji »bratstva in enotnosti«, položeni v času NOB, ter delavska razredna zavest dovolj močni identifikacijski faktorji, ki jugoslovanske narode odvrčajo od polarizacije, ki se je zgodila v času kraljevine. Poleg tega so se začele krepiti težnje po skupni jugoslovanski kulturi, »jugoslovanstvu«, kot (nad)nacionalni socialistični zavesti, ki sicer naj ne bi imela namena nadomeščati obstoječe nacionalne zavesti jugoslovanskih narodov oz. jih stapljati v enoten narod (s to idejo se je Tito sicer poigral v začetku 50. let), a je vseeno za ne-srbske narode imel priokus »srbizacije« in jih spomnil na poskus ustvarjanja »jugoslovanskega naroda« v času kralja Aleksandra.¹

Sočasno so se tudi med politično kasto začele kazati razpoke, ki so se v kasnejših letih razširile v globok razkol v samem političnem vrhu med centralisti in federalisti. Ko govorimo o relaciji med slovenskimi politikami in Titom, ki nas v tem okviru najbolj zanima, je vsekakor odločilnega pomena usmeritev Edvarda Kardelja. »Naravni Titov naslednik« se je ravno sredi 50. let izpostavil z zadržanim odnosom do ponovne navezave pretesnih odnosov s Sovjetsko zvezo, kar ga je celo pripeljalo do njegove skorajšnje politične likvidacije.² Še bolj odločilno in daljnosežnejše pa je bilo njegovo nasprotovanje etatističnim in unifikacijskim tendencam v Jugoslaviji, ki ga je razgrnil v uvodu v ponovno izdajo njegovega Razvoja slovenskega nacionalnega vprašanja leta 1957, ko je odločno zavrnil

* univ. dipl. zgod., mladi raziskovalec, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijska 1, 6000 Koper, jure.ramsak@zrs.upr.si

¹ Režek, *Razpoke v partijskem monolitu*, str. 987; Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, str. 135.

² Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 447.

hegemonizem in birokratski centralizem ter integralno jugoslovanstvo³ (zanj je ta pojem predstavljal le skupno jugoslovansko socialistično zavest, medtem ko je bila po njegovem Jugoslavija za Slovenijo »sprejemljiva le kot politični koncept«).⁴

Navedene Kardeljeve usmeritve in njegova zavzetost za nadaljevanje samoupravne preobrazbe gospodarstva in celotne družbe so že napovedale polarizacijo na dve struji, ki se je izkristalizirala ob prihajajočih političnih in gospodarskih pretresih. Prvi takšen se je zgodil že januarja 1958, ko je med trboveljskimi rudarji izbruhnila prva velika stavka po vojni. Razprava, ki je sledila sicer mimemu zaključku stavke, je pokazala na občutek zapostavljenosti Slovenije in na protijugoslovansko razpoloženje med ljudskimi množicami.⁵ Tito je kot rešitev na razširjeni seji izvršnega komiteja CK ZKJ 6. februarja 1958 predlagal poostreitev centralnega vodenja in kritiziral odpor republik do zveznih organov, čemur je pritegnila tudi večina ostalih navzočih. Na nasprotnem bregu pa je ostalo le slovensko republiško vodstvo in Edvard Kardelj, ki so branili liberalno politično linijo, izoblikovano na VI. kongresu ZKJ. Kljub temu pa je s programom ZKJ, sprejetim na VII. kongresu aprila 1958 v Ljubljani, Kardelj uspel kodificirati pomembne mednarodne in notranjepolitične premike, ki jih je dosegla Jugoslavija po sporu z informbirojem in mdr. uveljaviti določilo o priznanju individualnosti, enakopravnosti in pravice do samoodločbe jugoslovanskih narodov, katerih nacionalno vprašanje še »ni bilo preseženo«, kot je v razpravi priznal Boris Kraigher.⁶

Podtalne napetosti znotraj jugoslovanskega vrha pa so dokončno privedle do usodnega razkola med strujami ob pojavu ekonomske krize leta 1960 in poskusih njenega reševanja, ki so pokazali na problematičnost kompromisnega ekonomskega modela iz 50. let ter razkrili močan razkorak v ekonomskih interesih republik⁷ in jasno opozorili na ključen problem razlik v razvoju med relativno razvitim severom in nerazvitim jugom države.⁸ Nasprotja, osnovana na ekonomskih nesorazmerjih,⁹ značilna tudi za druge države skrupnosti s podobnimi razlikami v razvoju, so neizbežno dobivala tudi obeležja medetničnih napetosti. Najprej je bilo v središču polemik dilema razvoja bodisi že uveljavljenih industrijskih območij bodisi industrializacija agrarnih področij na jugu, kjer je (pričakovano) nižjo stopnjo učinkovitosti pogosto še zniževal močno prisoten element političnega vmešavanja. Slovensko politično vodstvo je ob pojavljajočih se nasprotovanjih domačega javnega mnenja financiranju ekonomsko manj razvitih območij predstavljalo tovrstno pomoč kot lastni interes, na medrepubliški ravni pa je zagovarjalo srednjo pot delitve

3 Ob tem vprašanju je nastala v letih 1961 in 1962 silovita polemika med srbskim pisateljem Dobrico Čosićem in slovenskim literarnim komparativistom Dušanom Pirjevčcem, ki jo je pozorno spremljala intelektualna in širša javnost, ki se je na ta način seznanila z globokimi razlikami v dojemanju narodov in posledično Jugoslavije kot celote. Javna polemika, ki jo je sprožilo Pirjevčevo zoperstavljanje Čosićeve tezi o odpravi nacionalizmov je bila zanimiva zaradi domnevne zakulisne podpore: na Čosićeve strani Jovan Veselinov, Aleksandar Ranković in nekaj časa celo Tito, na Pirjevčevi pa Boris Kraigher. Vključevala se je v širši okvir nesoglasij na kulturnem področju, denimo glede lastnega programa RTV Ljubljana, srbohrvaških podnapisih pri filmih, skupnih učbenikov, načina delitve sredstev za znanstveno in kulturno delo (Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 333–335, 345–351; Perović, *Kako su se izražavali*).

4 Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 450; Režek, *Razpoke v partijskem monolitu*, str. 988.

5 Prav tam, str. 989.

6 Režek, *Program ZKJ*, str. 990.

7 Sredi petdesetih let je bila proizvodnja na področju LR Slovenije kar štirikrat večja kot v najmanj razviti republiki (Makedoniji), 9-odstotna gospodarska rast pa je pripomogla k BDP na prebivalca v višini 1.000 dolarjev, kar je Slovenijo uvrščalo na raven takratnih razvitih držav. (Prinčič, *Dileme ekonomske politike*, str. 1016).

8 Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, str. 112, 118.

9 Lazarević, *Prepletanje gospodarstva in nacionalizma*.

investicijskih sredstev.¹⁰ Spričo vprašanja nadaljnega ekonomskega razvoja po krizi leta 1960, ki je presekala obdobje izjemno visoke rasti, sta se (večinoma) prekrivajoče z delitvijo na centraliste in federaliste izoblikovali tudi konservativna in liberalna ekonomska usmeritev. Slednja je namreč, kljub temu da je bila bolj pisana na kožo razvitejšim severnim republikam, povlekla za sabo zaradi nacionalnih razlogov sicer ekonomskemu centralizmu bolj naklonjene Albance in Makedonce, kar je srbskim konservativcem močno omajalo pozicijo predstavnikov nerazvitega predela države.¹¹ V tem ozračju so se pojavili prvi odkriti spori kot npr. vzdržanje oz. glasovanje proti sprejetju plana za leto 1962, polemika med Svetozarjem Vukmanovićem in Stanetom Kavčičem o odvisnosti produktivnosti in plač ali pa polemika ob sprejemanju Perspektivnega družbenega plana za obdobje od 1961 do 1965.¹²

Kljub temu, da je t.i. mala reforma, sprejeta na zahtevo Mednarodnega denarnega sklada v začetku leta 1961, ostala na pol poti do svojega cilja liberalizirati zunanjetrgovinsko in devizno politiko ter decentralizirati investicijske sklade,¹³ se je Tito kmalu ustrašil možnih dezintegracijskih učinkov reforme in je že sredi leta 1961 poudaril, da je potrebno za vsako ceno ohraniti enotnost jugoslovanskih narodov. Tako je tretji plenum CK ZKJ novembra 1961 sprejel sklep o ponovnem nadzoru nad investicijami, industrijskim načrtovanjem, plačami in trgovino ter hkrati zavrnil Kardeljeve predloge o krepitvi SZDL.

Najbolj odločno kritiko je struja, ki si je prizadevala za nadaljevanje decentralizacije, doživela na (tajni) razširjeni seji Izvršnega komiteja CK ZKJ (14.–16. marec 1962), ko je poleg ekonomske Tito naznanil tudi politično krizo. Ta je po njegovem koreninila v »nedisciplini in neenotnosti misli in akcije komunistov«, predvsem tistih na najvišjih položajih, kar je po njegovem vodilo v smer dezintegracije in resno ogrožalo obstoj jugoslovanske socialistične družbene skupnosti in njenega pomena, ki ga je dosegla znotraj svetovnega socializma. Čeprav slovensko vodstvo ni bilo neposredno imenovano, je bilo očitno, da so kritike vodilnih politikov o padanju pod vpliv nacionalističnih in šovinističnih krogov ter o preokupaciji z lokalnimi in zanemarjanju skupnih interesov bile namenjene predvsem njemu.¹⁴ Kardelj je moral spričo vseh teh očitkov in hkrati v skladu s svojo izjemno sposobnostjo političnega preživetja tudi sam pridati kritiko »republikanizma«, ki pa ga je videl v prvi vrsti kot posledico praktičizma in enostranskega gledanja zgolj z republiške perspektive.¹⁵

V skladu s krepitvijo načela demokratičnega centralizma naj bi tudi republiške seje izvršnih komitejev ZK izzvenele v (samo)kritiki nacionalističnih in »malomeščanskih« elementov v partijski politiki, vendar pa so člani slovenskega Izvršnega komiteja spričo bojazni pred izgubo svojega moralnega vpliva kot voditelji slovenskega narodnega gibanja le delno sledili pripravljenemu scenariju.¹⁶ Miha Marinko je uvidoma sicer ugotavljal, da »smo mi premalo aktivno nastopili proti raznim očitkom...«, češ da Slovenija samo daje, samo daje ter daje preveč«, a so razpravljalci v nadaljevanju (predvsem glede vprašanja ekonomske politike) zavrnili absolutno prevlado političnih direktiv v ekonomiji in priznali vlogo trga.¹⁷ Nepokorščina slovenskih komunistov ni ostala brez ostrih odzivov, ki so sledili že aprila 1962 na novi seji zveznega Izvršnega sveta, kjer se je Rankovičevim

¹⁰ Prinčič, *V začaranem krogu*, str. 98–99.

¹¹ Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, str. 130, 136.

¹² Repe, *Utrinki iz leta 1962 (1)*, str. 1500–1504.

¹³ Prinčič, *Mala reforma*.

¹⁴ Repe, *Utrinki iz leta 1962 (1)*, str. 1505.

¹⁵ Prav tam, str. 1507.

¹⁶ Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 456.

¹⁷ Repe, *Utrinki iz leta 1962 (1)*, str. 1508–1511.

in Titovim očitkom (celo o tendencah po odcepitvi, izvirajočih iz poročil Uprave državne varnosti) »moral« pridružiti tudi Kardelj, nenazadnje pa je moral kritiko sprejeti nase tudi slovenski Izvršni svet. Zavezati se je moral spoštovanju partijske discipline in zavzeti za pregon »malomeščanskega liberalizma«, nacionalizma, partikularizma, lokalizma in egoizma ter napovedati boj proti »frazarjenju posameznikov, ki govorijo, da je relativna razvitost Slovenije zgolj plod truda in naših nacionalnih sposobnosti, pri tem pa ne vidijo, da je tudi rezultat zgodovinskega razvoja ter podcenjujejo in napačno prikazujejo razvoj, ki ga doživljamo v socialistični skupnosti jugoslovanskih narodov.«¹⁸ Kljub vsemu pa je slovensko vodstvo (Miha Marinko, Ivan Maček, Boris Kraigher, Stane Kavčič) še nadalje kazalo odločnost, da se ne podredi popolnoma obnovljenim centralističnim težnjam in je avgusta 1962 zahtevalo revizijo vseh republiških obveznosti do federacije, hkrati pa odločno stopilo v podporo Kardelju, ko je postavilo enačaj med njegovimi in slovenskimi stališči.¹⁹

Čeprav je izgledalo, da bo konservativna struja, ki jo je posebej Aleksandar Ranković, izšla iz konflikta na začetku 60. let kot zmagovalna in si pridobila podporo Tita, je ta ostajal na nevtralni poziciji, ki je zagotavljala nekakšno krhko ravnotežje med centralisti in federalisti. Na to kaže tudi sprejemanje nove ustave v času najbolj kočljivih polemik in njena dokončna potrditev 7. aprila 1963. V svojem bistvu je pomenila kompromis med interesi obeh struj, čeprav so centralisti uspeli deloma uveljaviti koncept države kot zveze komun (na račun republik).²⁰ Kljub temu da je moral Kardelj kot njen glavni snovalec močno popustiti pri svojih predlogih, lahko ugotovimo, da z novo ustavo ni prišlo do povratka k povojnemu centralizmu in administrativnemu načinu vodenja, kot se je v času najbolj zaostrenih polemik že nakazovalo. Pravzaprav je že kaj kmalu prišlo do novih usmeritev na zvezni ravni (VIII. kongres ZKJ decembra 1964), ki so vodile v skladu s Kardeljevo formulo ekonomske samostojnosti narodov kot pravice do razpolaganja (z večjim delom) sadov lastnega dela v povečevanje ekonomskega in političnega federalizma,²¹ čeprav je šele konec šestdesetih let ob t.i. cestni aferi prišlo do najbolj očitnih znakov nezadovoljstva z nacionalnim predznakom glede razporejanja investicijskih sredstev.

Čeprav bi ugotavljanje, v kolikšni meri so politični pretresi, povezani z ekonomskim in nacionalnim položajem Slovenije v Jugoslaviji konec 50. in v začetku 60. let prodrli tudi v javno mnenje zahtevalo posebno raziskavo širokega obsega, lahko na podlagi ohranjenih arhivskih virov Uprave državne varnosti in publicističnih virov iz emigracije ugotavljamo, da polemike tako o gospodarskem kot o siceršnjem narodnem položaju Slovenije znotraj Jugoslavije niso ostale brez odmevov v obliki posameznih kritik ali celo idej o osamosvojitvi.²²

18 Repe, *Utrinki iz leta 1962* (2), str. 225.

19 Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 460.

20 Repe, *Slovenija od medvojne federalne enote*, str. 134.

21 Čepič, *Jugoslovanske reforme v šestdesetih*, str. 57.

22 Začetek konsistentne ideje o neodvisni slovenski državi lahko umestimo v katoliško »stražarsko« gibanje na Slovenskem v 30. leta 20. stoletja, ko je teolog dr. Lambert Ehrlich spriču šestojanuarske ustave in naraščajočih unitarističnih teženj v Kraljevini Jugoslaviji leta 1933 izpostavil pomen samostojne slovenske države, ki ga je dokončno opredelil po okupaciji v programu naslovljenem Slovenski problem (Godeša, *Ehrlich in zasnova*, str. 289–291). Independistična ideja je ponovno oživela po drugi svetovni vojni v emigraciji, ko je Ehrlichov pristaš Ciril Žebot skupaj s somišljeniki v Rimu 6. aprila 1946 ustanovil Akcijski odbor za zedinjeno in suvereno slovensko državo kot odgovor na neaktivnost Narodnega odbora za

Ideje o samostojni Sloveniji v povojnem obdobju niso bile prisotne zgolj med politično emigracijo, ampak so (neodvisno od »stražarskega« gibanja) našle svoje pristaše v ozkih krogih inteligence, predvsem med katoliškimi humanističnimi izobraženci na SAZU in na ljubljanski univerzi (Jakob Šolar, Vladimir Kukman, Vladimir Murko, Ivan Tomšič, Ivan Grafenauer, Emilijan Cevc, Franc Stele, Andrej Gosar), z njo pa so nekaj časa povezovali celo Edvarda Kocbeka.²³ Zamisli, ki so bile utemeljene predvsem na kulturnih in jezikovnih argumentih ter protikomunizmu, so po rešitvi tržaške krize, povezane z idejo nastanka podonavske federacije in po političnih sodnih procesih v 50. letih, v krogu katoliških izobražencev v večji meri zamrle.²⁴

Ponovnemu vzniku idej o samostojni Sloveniji, zopet v zelo omejenem obsegu, a v bolj organizirani obliki, lahko v Sloveniji in v zamejstvu v Italiji sledimo konec 50. let. Nasprotovanja centralizmu so bila v javnosti sicer prisotna praktično že od vojne dalje, vendar pa ideja o samostojni Sloveniji v tem času ni uživala širše podpore. Tokrat se je zamisel o samostojnosti Slovenije izoblikovala kot skrajni odgovor na prepričanje o ekonomski zapostavljenosti Slovenije znotraj Jugoslavije. »Ekonovski šovinizem«, kot so pojav poimenovali v uradnih političnih krogih, je koreninil v opisani splošni družbeni politični polemiki, ki je prvič v tolikšni meri prodrla tudi v javnost in še posebej v kritičnih, ki jih je bilo slišati iz gospodarskih krogov.²⁵

Najbolj intenzivno se je s kritično mislijo o ekonomskem položaju Slovenije v Jugoslaviji začel konec 50. let ukvarjati politični emigrant v Trstu Franc Jeza. V svoji knjižici *Nova tlaka slovenskega naroda – študija o gospodarskem položaju Slovencev v Jugoslaviji* je leta 1959 nanizal vrsto podatkov, ki jih je povzel iz časopisov in uradno objavljenih statistik, vendar jih je mestoma rokohtsko združil v udarne številke, na podlagi katerih je ugotavljal, da se Slovenija spopada z večjimi izdatki kot jih beležijo v katerikoli drugem mehanizmu notranje in meddržavne oblike pomoči. Ključni problem je videl v jugoslovanski uravnilovki in nestimulativni birokraciji, ki je po njegovem brez upoštevanja faktorja produktivnosti pobrala skoraj celoten slovenski izkupiček od nadpovprečne proizvodnje, ki je sicer po njegovih podatkih dosegala standarde zahodnoevropskih dr-

Slovenijo pod predsedstvom Mihe Kreka v zvezi s pripravami na mirovno konferenco o razmejitvi Jugoslavije z Italijo (Novak, *Geneza državne ideje*, str. 298). Zavezniški načrt Svobodnega tržaškega ozemlja so nameravali preoblikovati v širšo vmesno tvorbo antikomunističnega značaja med »italijanskim in Titovim imperializmom«, v katero bi bilo vključeno vse slovensko etnično ozemlje skupaj z mejnimi narodnostno mešanimi območji v Julijski Krajini in na Koroškem. Po Žebotovi selitvi v ZDA se je težišče independističnega gibanja (Štefan Falež, Dušan Humar, Ludvik Leskovar, Mirko Geratič, Slavko Novak) preselilo v severno Ameriko, kjer je v Clevelandu izšel časopis *Slovenska pravica* (1949) in za tem v Chicagu *Slovenska država* (1950, od leta 1954 dalje v Torontu) (Nared, *Slovenska povojna emigracija*, str. 148). Po sklenitvi londonskega memoranduma o soglasju in propadu ideje STO, se je Akcijski odbor preoblikoval v *Slovensko državno gibanje* (SDG) pod predsednikovanjem Mateja Roesmanna. Poleg severnoameriškega kroga aktivistov za samostojno slovensko državo, se je močno jedro SDG razvilo tudi v Argentini, kjer so leta 1965 začeli izdajati časopis *Smer* v slovensko državo, poleg tega pa tudi časopis *Sij slovenske svobode* (urednik Ruda Jurčec) (Novak, *Geneza državne ideje*, str. 302). Med slovenskimi emigranti v Evropi se je ideja o samostojni Sloveniji razširila na začetku 60. let, ko je začel v Münchnu delovati Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo, ki ga je SDG prepoznal kot svoje evropske predstavnike (Nared, *Slovenska povojna emigracija*, str. 151). Vzporedno z Münchenskim Odborom je začel svojo aktivnost razvijati Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo v Trstu (1961), katerega ključna oseba je bil Franc Jeza (1916, Hajdina pri Ptujju – 1984, Trst), medvojni udeleženec NOB in povojni politični emigrant v Trstu (AS, *Anonimke Akcijskega odbora*).

23 AS, *Gibanje za samostojno Slovenijo*.

24 AS, *Ideja o samostojni Sloveniji*.

25 Po burnih dogodkih v prvi polovici leta 1962 so analitiki na CK ZKS zabeležili kar 1093 »negativnih izpadov« v teritorialnih organizacijah ZK in 1754 v gospodarstvu (Repe, *Utrinki iz leta 1962* (2), str. 226).

žav, medtem ko je življenjska raven ostajala le na tretjini zahodnoevropske.²⁶ V pričujoči publikaciji Jeza še ni jasno razvil zahteve po neodvisni Sloveniji, čemur se je začel posvečati v 60. letih in ostal preko številnih publicističnih zapisov zvest do svoje smrti leta 1984. Leta 1961 je skupaj s skupino svojih privržencev (France Mljač, Sergij Bandelj, Marjan [Marijan] Bajec [Bajc], Drago Štoka in Saša Martelanc) pričel z razpečevanjem letaka z naslovoma: »Poslanica slovenskemu narodu za novo leto 1962« in »Slovenskemu narodu« – najbolj razširjen način razširjanja je bilo zatikanje za brisalce avtomobilov z jugoslovanskimi (slovenskimi) registrskimi tablicami v Trstu – ter jih pošiljati v Slovenijo na naslove posameznih izobražencev.²⁷ Letaki so naslovnike pozivali, naj se na vseh frontah zavzamejo najprej za sprejetje člena o pravici do samoodločbe v novi ustavi, ki bi omogočil mirno osamosvojitve že do konca leta 1964.²⁸ Anonimna pisma s pozivi naj podprejo delo Akcijskega odbora in se kot komunisti po svojih močeh zavzamejo za pravice Slovenije v odnosu do Beograda, so poslali tudi republiškim funkcionarjem v LRS (predsednici ljudske skupščine Vidi Tomšič, predsedniku izvršnega sveta Viktorju Avblju, sekretarju za industrijo Silvu Hrastu in drugim).²⁹ K razpečevanju letaka z naslovom »Poslanica slovenskemu narodu za leto 1963«, ki je še bolj radikaliziral zahteve po samostojnosti – tudi z grožnjo z uporabo orožja – in letakov »Slovenci! – to ni res« je Jeza pritegnil tudi nekaj tržaških dijakov, ki so delili izvode po avtobusih, namenjenih v Slovenijo.³⁰ Akciji razdeljevanja letakov, ki naj bi jih skupno natisnili 5.000 izvodov,³¹ je sledilo razpečevanje in razpošiljanje časopisa Slovenska svoboda, ki je začel izhajati v Münchnu leta 1964, posameznikom, institucijam in uredništvom revij ter časopisov v Sloveniji.³² Tržaški Odbor je v tem letu pričel tudi z akcijo zbiranja prispevkov v Slovenski osvobodilni sklad, medtem ko je Jeza sam že pobiral prednaročila za svojo knjigo »Neodvisnost – edina demokratična alternativa«, vendar pa je kasneje ni uspel izdati.³³

Povsem ločeno se je leta 1960 v Mariboru oblikovala skupina dijakov mariborskih gimnazij, ki so iz začetnih zasebnih diskusij o nepravilnostih v gospodarstvu in neenakopravnosti jugoslovanskih republik (Slovenija kot najbolj izkoriščana) izoblikovali idejno usmeritev za doseganje večje stopnje avtonomije Slovenije v Jugoslaviji, v primeru nadaljnjega »izkoriščanja« pa tudi za odcepitev.³⁴ Po podatkih UDV so bili iniciatorji ilegalnega gibanja, ki so ga poimenovali Slovensko osvobodilno gibanje, Jurij Klančnik, Drago Rotar in Silvin Košak, ki so v času preiskave leta 1962 že bili na študiju v Ljubljani.³⁵ Informacije naj bi pridobivali iz tiska in od mariborskih gospodarskih krogov, čeprav naj bi z vzpostavitev lastne informativne mreže skušali zajeti in primerjati širši nabor podatkov (tudi o vzrokih stavke v Trbovljah) ter na takšen način ugotavljati sistemske vzroke nepravilnosti v ekonomskem sistemu.³⁶ Gibanje je ostalo številčno močno omejeno, saj je štel le 15 članov in nekaj simpatizerjev (zaslišali so sicer 22 domnevnih aktivnih sodelavcev), predvsem iz vrst mariborskih dijakov oz. kasnejših ljubljanskih študentov, kar kaže, da se mu ni uspelo razširiti na delavstvo in v druge kraje po Sloveniji, kot so

26 Jeza, *Nova tlaka*.

27 AS, Število pošiljk letakov; *Ideja o samostojni Sloveniji*.

28 AS, Slovenskemu narodu!

29 AS, Anonimke Akcijskega odbora.

30 AS, Vključevanje tržaške mladine.

31 AS, Propagandna dejavnost Jeze.

32 AS, Jeza Franc organizator glasila.

33 AS, Akcija Jeze Franca za ustanovitev sklada.

34 AS, Analiza delovanja skupine »Svobodna Slovenija«; Realizacija obdelave »Avtonomni«, str. 1.

35 AS, Analiza obdelav »Avtonomni I in II«, str. 3.

36 AS, Realizacija obdelave »Avtonomni«, str. 2.

načrtovali v svojem programu.³⁷ Poleg tega so kot eno izmed ključnih točk programa predvideli povezavo s Sovjetsko zvezo, na katero so se želeli obrniti po diplomatsko in v skrajnem primeru tudi vojaško pomoč.³⁸ Po osamosvojitvi Slovenije namreč ni bil cilj restavracija kapitalističnega sistema, ker je »propadanje kapitalizma neizbežno«, ampak bi se še naprej naslonili na Sovjetsko zvezo, čeprav so glede te politike obstajala notranja nesoglasja.³⁹

Druga skupina mariborskih dijakov, ki je svoje nezadovoljstvo s položajem Slovenije v Jugoslaviji izrazila še na bolj rudimentarni ravni, se je oblikovala med dijaki na II. gimnaziji v Mariboru. Iz zasebnega razgovora med člani kulturne skupine Rudijem Kostičem, Borutom Trekmanom, Vernerjem Ussarjem in še nekaterimi drugimi o položaju Slovenije v Jugoslaviji in možnostih njenega razvoja kot samostojne države (možnost razvoja industrije po švicarskem vzoru, zadostnost surovinske baze, izobražena delovna sila, možnost razvoja turizma).⁴⁰ Pozornost je zbujal široko zastavljen Kostičev načrt o sabotažnih akcijah in povezavah z emigracijo, za katerega pa je UDV že kmalu ugotovila, da je popolnoma neosnovan in ne pomeni nobene resne varnostne grožnje.⁴¹ Do stikov med obema skupinama mariborskih dijakov in kasnejših študentov, razen kontaktov med Trekmanom in Ussarjem, ni prišlo.

Delovanje pristašev samostojne Slovenije je tako ostalo večji del omejeno na manjše skupine v Trstu, Mariboru in Ljubljani. Poleg skupine študentov iz Maribora, lahko v ohranjenih dokumentih sledimo še nekaj pojavom kritik položaja Slovenije in Slovencev v Jugoslaviji, ki so, podobno kot opisane, izhajale iz občutka gospodarskega izkoriščanja, pa tudi nacionalnih predsodkov do študentov iz ostalih jugoslovanskih republik, ki so študirali v Ljubljani, in so jim očitali privilegiran status. Določene razprave v zvezi z »razpadanjem slovenske kulture« in potrebo po samostojnosti so se pojavile med profesorji (Gorazd Kušej) in študenti pravne fakultete, ki jih je UDV tudi spremljala preko dveh operativnih obdelav, v posameznih primerih pa tudi med študenti drugih fakultet.⁴²

Kljub temu, da Jezova pobuda ni vzbudila posebno pozitivnih odmevov v zamejstvu in v Sloveniji, je UDV namenila veliko pozornost njegovi »pasivizaciji«. Prvi korak k temu je bila njegova odpustitev z Radia Trst A, ko so sodelavci UDV »šli na intervencijo in kompromitacijo [...] preko vodstva RAI, ki se kažejo uspešne in je pričakovati, da se bo moral JEZA zaradi same materialne eksistence v najkrajšem času umakniti iz Trsta, pri tem pa realno računamo na pasivizacijo preostale skupine.«⁴³ Naslednji korak je bil storjen ob ugotovitvi povezave (oskrbovanje s propagandnim materialom) med Jezo in Organizacijo slovenskih protikomunistov iz Nemčije (diverzant Janez Toplišek), ki je nameraval vpasti v Slovenijo, vendar ga je UDV s pomočjo infiltracije zajela.⁴⁴ Leta 1963 je bila tako »izvršena akcija za ugrabitev vodje ‚Akcijskega odbora za neodvisno Slovenijo‘ v Trstu JEZA Franca. Sama akcija sicer ni uspela zaradi bolezenske preganjavice JEZE Franca, ki se je zbal priti na določeno mesto, odkritih pa je bilo vrsto podatkov, ki osvetljujejo celotno dejavnost JEZE.«⁴⁵ Po končanju velike propagandne akcije z letaki, proti kateri so se v UDV zoperstavili predvsem z zaplembami, v ohranjenih dokumentih ne moremo slediti aktivnostim za »pasivizacijo« Jeze. Vsekakor pa je bil v okviru obdelave

37 AS, Analiza obdelav »Avtonomni I in II«, str. 4; Pregled članov in simpatizerjev.

38 AS, Program organizacije »Slobodna Slovenija«.

39 AS, Realizacija obdelave »Avtonomni«, str. 3–4.

40 AS, Priprave za »Samostojno Slovenijo«; Zapisnik o razgovoru z Ussar Vernerjem.

41 AS, Zapisnik o zaslišanju Marinc Davorina; Analiza obdelav »Avtonomni I in II«, str. 6–7.

42 AS, »Avtonomni« – ugotovitve; Problem »Svobodna Slovenija«; Komentarji o potrebi Slovenije.

43 AS, A-10-18.

44 AS, Nekatere nove ugotovitve.

45 AS, A-10-19.

»Separatist« objekt stalnega nadzora, o čemer priča podatek, da je bil leta 1964 »pokrit« kar s 13 sodelavci UDV.⁴⁶

Represivni ukrepi proti dijaško-študentskim skupinam so bili opazno milejši, celo v tolikšni meri, da so bili sami zaslišanci »frapirani zaradi prizanesljivega postopka«. Vodilni člani obeh skupin Klančnik, Rotar, Košak in Kostić so bili aretirani in pridržani za tri dni, nato pa izpuščeni in predani sodniku za prekrške, kjer so jo odnesli z opominom, medtem ko je Silvin Košak tudi izgubil štipendijo Kidričevega sklada.⁴⁷ Pravzaprav so varnostni organi svoj namen dosegli že z zaslišanji in opozorili staršem ter običajnimi »vrbovanji«, s čimer so preprečili vsakršno nadaljnjo aktivnost organizacij. UDV je celotno zadevo »razčiščevanja« predala političnim forumom in tako so stekle razprave na okrajnih komitejih ZK in SZDL v Mariboru, občinskih komitejih ZK, mladinske organizacije in osnovnih organizacijah ZK na gimnazijah,⁴⁸ kar je očitno zadostovalo za preprečitev oblikovanja podobnih skupin v naslednjih letih.

Pojavu organiziranih oblik zavzemanja za samostojno Slovenijo na področju Slovenije in zamejstva (ki pa je bilo izrazito propagandno usmerjen na slovenski prostor) za čas začetka 60. let, ko se je sočasno pojavil, vsekakor ne moremo pripisati množične podpore. Kljub temu, da ni prišlo do povezovanja med obravnavanim tržaškim Akcijskim odborom za neodvisno Slovenijo in Slovenskim osvobodilnim gibanjem ter morebitnimi drugimi podporniki, je bila v tem času močno vprašljiva tudi javna podpora radikalnim idejam o samostojni Sloveniji. Bolj kot to lahko vznik idej o samostojni Sloveniji obravnavamo kot izraz nezadovoljstva z naraščajočim centralizmom, za katerega je izgledalo, da se bo v Jugoslaviji spričo ekonomske in politične krize v začetku 60. let še poglobil. V tem času so polemike, ki so bile poprej ostale zaprte za ogradami najvišjih partijskih forumov, prodrle v javnost. Pri najbolj radikalnih privržencih ideje samostojne Slovenije se je tako vzbudilo prepričanje, da se celo že sami slovenski komunisti borijo za večjo stopnjo avtonomije in da lahko ob nadaljnjem razvoju dogodkov računajo na njihovo zaslombo. Velikega pomena za razvoj tez o samostojnosti je bila tudi polemika med Dobrico Čosićem in Dušanom Pirjercem, ki je imela velik odmev v javnosti in je v javni prostor vnesla razburjenje glede nevarnosti jugoslovanska kulturne unifikacije.

Navzočnost idej o samostojni Sloveniji smo v pričujočem prispevku obravnavali ločeno za slovenski prostor (in zamejstvo) od emigracije. Pomembno je izpostaviti, da se je ideja v tem okviru in obdobju razvila pri posameznikih, ki so bili nekdanji aktivisti OF (primer Franc Jeza, čeprav se je povezoval s »stražarsko« emigracijo) oz. pri študentih iz »pozitivnih« družin, torej drugače kot v krogu katoliških izobražencev po drugi svetovni vojni, ki so bili zaznamovani predvsem z antikomunizmom. Nasprotno se je v obravnavanem obdobju dijaško-študentsko gibanje zavzemalo za ohranitev komunizma tudi v okviru samostojne Slovenije, kar jih je ideološko ločevalo od Franca Jeze, ki pa vseeno protikomunizma ni postavljajal pred boj za neodvisnost in je računal tudi na zavezništvo s komunističnimi politiki. Izrazita skupna točka vseh independističnih prizadevanj je torej bil občutek ekonomske zapostavljenosti Slovenije, ki se mu je že pridružil tudi strah pred »jugoslovanstvom« oz. poskusi kulturne unifikacije.

Odziv oblasti oz. varnostnih organov je bil ustrezen teži varnostne grožnje, ki jo je po njihovem predstavljala pojavnost independističnih idej v posameznih krogih. Medtem ko

⁴⁶ AS, A-10-20.

⁴⁷ AS, Analiza obdelav »Avtonomni I in II«, str. 5, 9; Avtonomni I – poročilo o realizaciji.

⁴⁸ AS, Ukrepi političnih forumov.

je šlo pri Slovenskem osvobodilnem gibanju za amaterski poskus angažiranih dijakov in študentov, ki se je omejeval na zasebne debate, so pri ambiciozno zastavljeni propagandni dejavnosti Franca Jeze zaznali večjo možnost prodora idej o samostojni Sloveniji med širšo javnost. Kljub temu da ob začetku svoje aktivnosti ni vzpodbudil velikega zanimanja ali vsaj odziva pristašev, so se analitiki UDV zavedali, da bi lahko njegov angažma naletel na plodna tla ob morebitni ekonomski krizi večjih razsežnosti in razrastu nacionalističnih čustev. Kakšen učinek lahko doseže povezava med kulturnim in ekonomskim nacionalizmom pa smo v Jugoslaviji dejansko videli dobrih 20 let pozneje.⁴⁹

Povzetek

JURE RAMŠAK

„Neodvisna Slovenija do konca leta 1964!“ Kritika položaja Slovenije v Jugoslaviji in zgodnje ideje o samostojnosti

Deset let po sporu z informburojem so se v do tedaj vsaj navidezno enotnem jugoslovanskem političnem establishmentu začela izkazovati nesoglasja glede nadaljnjega notranjega in zunanjepolitičnega razvoja države. Delitev na reformiste in konservativce, ki se je izoblikovala v vrhu Zveze komunistov, se je pretežno prekrivala tudi z delitvijo na federalistično strujo z Edvardom Kardeljem na čelu in na centralistično strujo z Aleksandrom Rankovičem na čelu ter Titom kot vzdrževalcem krhkega ravnotežja. Ob ekonomski krizi leta 1960 in poskusih njenega reševanja se je ta delitev še bolj zaostrila, saj so bili tržno liberalnejši ukrepi bolj po meri razvitih severnih republik, kot pa Srbije in nerazvitih južnih republik. V tem kontekstu se je tudi Josip Broz Tito začel (začasno) bolj nagibati k centralistični struji in poslušal z obnavljanjem načela »demokratskega centralizma« ohraniti enotnost Zveze komunistov in države same.

Vzporedno z zaostritvijo v državnem vrhu se je zaostril tudi odnos med slovenskim republiškim vodstvom (Miha Marinko, Ivan Maček, Boris Kraigher, Stane Kavčič) in centralnimi organi, predvsem kar se tiče ekonomskih vprašanj. Odprto je namreč ostajalo vprašanje obsega in načina podpore nerazvitim območjem, razmerja republike do centralnega gospodarskega plana, razdelitev dobička iz naslova nadpovprečne produktivnosti idr. Ekonomski problematiki so se pridružili tudi spori glede različne koncepcije nacionalnih vprašanj, ki so se javno odražali v polemiki med Dušanom Pirjevcem in Dobrico Čosičem, za katero so v zakulisju na vsaki strani stali tudi politični krogi.

Razgreta polemika, ki se je prvič po vojni tako močno dotaknila tudi javnosti, je v Sloveniji vzpodbudila nasprotovanje centralizmu, ki se je v najbolj radikalni obliki manifestiral v ideji o samostojni državi. Čeprav zasnova independizma izhaja že iz obdobja med obema vojnama in se je nadaljevala v politični emigraciji po vojni, je ravno v začetku 60. let postala aktualna v določenih ožjih krogih v Sloveniji in med Slovenci v Italiji. V tem času lahko tako sledimo pojavu dveh skupin: Akcijskemu odboru za neodvisno Slovenijo v Trstu, ki je usmerilo svojo propagandno aktivnost na teritorij Slovenije in mariborskemu dijaško-študentskemu Slovenskemu osvobodilnemu gibanju. Obema skupinama je bilo skupno prepričanje o ekonomskem izkoriščanju Slovenije in potrebi po neodvisni državi, ki pa so jo slednji želeli obdržati v taboru socialističnih držav in so računali celo na pomoč Sovjetske zveze.

Kljub temu da v obravnavanem obdobju ideja o samostojni Sloveniji ni prodrla v širšo javnost in je Uprava državne varnosti uspela minimalizirati njen vpliv, je vsekakor

49 Cf. Roesler, *Nationalism and Economic Disparities*.

jasno nakazala na izziv, ki ga je predstavljal ekonomski nacionalizem, zlasti v času resne ekonomske krize, za obstoj skupne socialistične jugoslovanske države.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (SI AS 1931), t. e. 1176.
Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 1931, mikrofilmski žepki Službe državne varnosti.

Objavljeni viri

Jeza, Franc, *Nova tlaka slovenskega naroda: Študija o gospodarskem položaju Slovencev v Jugoslaviji*. Trst: samozaložba, 1959.

Monografije

Gabrič, Aleš, *Socialistična kulturna revolucija: Slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
 Perović, Latinka, *Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Čosića i Dušana Pirjevca 1961/1962. godine*. [Http://www.cpi.hr/download/links/hr/7316.pdf](http://www.cpi.hr/download/links/hr/7316.pdf)
 Prinčič, Jože, *V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1999.
 Pirjavec, Jože, *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
 Rusinow, Dennison, *The Yugoslav experiment 1948–1974*. London: C. Hurst & Company, 1977.

Razprave

Čepič, Zdenko, Jugoslovanske reforme v šestdesetih letih. *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana, 2010, str. 41–66.
 Godeša, Bojan, Ehrlich in zasnova slovenske države. *Ehrlichov simpozij v Rimu*. Celje, 2002, str. 279–308.
 Lazarević, Žarko, Prepletenost gospodarstva in nacionalizma v jugoslovanski državi. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 45, 2005, str. 31–42.
 Nared, Janez, Slovenska poveljna politična emigracija in razvoj ideje o neodvisnosti Slovenije. *Dve domovini*, 13, 2001, str. 133–163.
 Novak, Bogdan, Geneza slovenske državne ideje med emigracijo. *Slovenci in država, Zbornik z znanstvenega posveta na SAZU*. Ljubljana, 1995, str. 295–305.
 Prinčič, Jože, Dileme ekonomske politike na začetku 60. let. *Slovenska novejša zgodovina II*. Ljubljana, 2005, str. 1015–1024.
 Prinčič, Jože, Mala reforma in slovenska politika (1960–1961). *Prispevki za novejšo zgodovino* 38, 1998, str. 161–169.
 Repe, Božo, Slovenija od medvojne federalne enote preko poveljne jugoslovanske republike do samostojne države. *Od sanj do resničnosti: Razvoj slovenske državnosti*. Ljubljana, 2001, str. 121–207.
 Repe, Božo, Utrinki iz bližnjega leta 1962 (2). *Teorija in praksa* 27, 1990, str. 224–231.
 Repe, Božo, Utrinki iz bližnjega leta 1962 (1). *Teorija in praksa* 26, 1989, str. 1498–1511.

Režek, Mateja, Program ZKJ. *Slovenska novejša zgodovina II*. Ljubljana, 2005, str. 990–993.

Režek, Mateja, Razpoke v partijskem monolitu. *Slovenska novejša zgodovina II*. Ljubljana, 2005, str. 986–990.

Roesler, Jörg, Nationalism and Economic Disparities Lessons from the Dissolution of Yugoslavia and Czechoslovakia and the Secession of the Baltic States. *Debate: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 18, 2010, str. 341–354.